

SMRT KULTURNO-ANTROPOLOŠKI PREGLED

dr Ante KUSIĆ (Split)

O naznačenoj temi moglo bi se govoriti u kontekstima literature, liturgije, oporuka, ikonografije, epitafa, grobnica. Moglo bi se govoriti o oblicima doživljavanja smrti i pogledima na umiranje, smrt i ono što slijedi nakon nje. Moglo bi se govoriti također o „vrstama” smrti: fizičkoj, društvenoj, biološkoj, kvantnoj, naravnoj, nasilnoj, „primitivnoj” smrti, „civiliziranoj” smrti, kultu predaka, „uskrsnuću” mrtvih, smrti-prividu, smrti-preporodu itd. – U kontekstu kršćanskog pogleda na svijet i život moglo bi se govoriti o temama: ovisnost duše i tijela, motivi smirenosti pred smrt, smrt – osloboditeljica, smrt – „sestra”, osobni susret s Kristom, općinstvo svetih, smisao smrti: prijelaz u vječnost, vječna sudbina, ljubav prema bližnjemu kao ulog za posmrtnu nagradu, onostranost kao želja, raj i pakao, „raj na zemlji”, svršetak svijeta, Božje kraljevstvo itd. O svim takvim i s njima povezanim pitanjima postoji opsežna literatura.¹ U ovom prikazu može se dati samo blijedi profil problematike.

I. POGLEDI NA SMRT U RAZNIM KULTURAMA

Dvojniki. – Prema istraživanjima Jamesa Georgesa *Frazera*, škotskog povjesničara religija i folklora, na svim prostorima zemlje niže društvene zajednice strahuju od svojih umrlih pripadnika. Ti umrli pripadnici, vidljivo ili nevidljivo, uvijek su prisutni. Pojavljuju se kao „utvare”. Homer im daje ime „eidolon”, Egipćani ih označavaju s riječi „ka”, Rimljani s riječi „genius”, Židovi s riječi „rephaim”, slavenske narodne priče s riječi „aveti”, suvremena parapsihologija s riječi „ektoplazma”. *Spencer* je zapazio da se u svim tim slučajevima radi zapravo o *dvojniku*, tj. nekakvom profinjenom tijelu koje se kao nešto besmrtno odvajava od čovječjeg ras-

¹ Usp. knjige: Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, éd. Seuil, Paris 1977; – Edgar Morin, *L'homme et la mort*, Seuil, Paris 1977 (*Čovek i smrt*, preveo Branko Jelić, Beograd 1981); Louis Vincent Thomas, *Anthropologie de la mort*, Payot, Paris 1975, 2 sveska (*Antropologija smrti*, preveli Z. Stojanović i M. Radović, Beograd); Dietrich von Hildebrand, *Über den Tod*, St. Ottilien, 1980; Hans Küng, *Ewiges Leben?*, Piper, München 1982; Milan Radeka, *O smrti*, Beograd 1978; Spiro Kulušić, *Neobični običaji*, Beograd 1968; Dr. E. Kübler-Ross, *Razgovori s umirućima*, preveo Karlo Prendivoj, Zagreb; Johann Christoph Hampe, *Umire se sasvim drukčije*, preveo Karlo Prendivoj, Zagreb 1981.

padljivog tijela. „Dvojniki” se pojavljuju kad osjetila miruju, npr. u snovima. U grčko vrijeme *Pindar* piše da „dvojniki” očituju „budućnost onome koji spava”. „Dvojniki” je nazivan „sjenkom” (eidolon). On izlazi iz čovjeka kad se izgubi svijest. „Dvojniki”, „sjenke” nose u sebi opasnost i zaštitu. Na nekim ekvatorskim otocima ljudi ne izlaze iz svojih koliba u podne – kad iščezava „sjenka”, jer se boje da će ostati bez svog „dvojnika”. Uz odraz čovječjeg lika u ogledalu vezana je mitologija „dvojnika”, „sjenke”. Razbijanje ogledala predstavlja nesretan znak. I danas se ogledala prekrivaju crnom tkaninom kad netko umre unutar obitelji. Francuski izraz „porter ombrage” (prekriti „sjenkom”) i danas znači „ureći nekoga”. „*Dvojniki*” ne umire sa smrću neke osobe. Spaljivanje mrtvaca (Skandinavija, Babilonija, Jugoistočna Azija, Indija itd.), sahranjivanje mrtvaca (Egipat, Sredozemlje, Evropa i Amerika) išlo je za tim da se što prije „oslobodi dvojniki” iz leša koji se raspada. U Perziji, na Kulama šutnje, izlaže se leš da ga iskljuju ptice grabilice, jer se tek tada „dvojniki” oslobađa iz tijela mrtvaca. Svugdje po svijetu vladalo je mišljenje da su leš i dvojniki do potpunog raspadanja sjedinjeni, te da se zbog toga „dvojniki” može pojaviti kao „vampir”, koji – po starim slavenskim pričama – siše krv živima kao sebi neophodnu hranu. Stari Rimljani usvajali su djecu ako nisu imali vlastite djece, zato da se „dvojniku” osigurava zagrobni život kroz kult predaka. U nekim kulturama posmrtni život „dvojnika” tužan je i mračan. Hebrejski „Sheol” – „ne može hvaliti Jahvea, niti Smrt može njega veličati”. Vjerovanje u „dvojnika” zadržava se do danas u okultizmu, teozofiji, u književnosti. *Balsac* se živo zanimao za okultne pojave. *Hugo* se bavio spiritizmom. Kazališna predstava ima značaj katarze, rasterećenja, olakšanja od „dvojnika”, od „Nad-Ja”. *Hoffman* piše: „Muče me misli o smrti. Dvojniki!” „Miletske djevojke” (starog Plutarha, Montaignea) oduzimaju sebi život pogledavši se „u ogledalu” i vidjevši starost i smrt. To je strah od „dvojnika”. „Dvojniki” je simbol strepnje od smrti, od suočenja sa samim sobom, s onim „Nad-Ja”, s „dvojnikom”. Sotonska prividenja Ivana Karamazova jesu Ivanov „dvojniki”. Edgar *Morin* umjetnost u cjelini naziva „opijumom koji ne uspavljuje”, nego radije potiče „oči da vide” i čovjeka da „doživljuje stvarnost” u njezinoj neumoljivosti.²

„*Duh*” u nebeskom prebivalištu. – Prizemljenost „dvojnika” prelazi u tokovima povijesnog razvoja u ideju o „duši” kao nečem bestjelesnom i besmrtnom. „Svijet mrtvih” počinje se bitno razlikovati od „svijeta živih”. „Mrtvi” postaju „besmrtni”, te kao besmrtni prerastaju pomalo u „bogove”, koji su posvuda prisutni, noseći u sebi moć, znanje i snagu bez ograničenja. Ideja „dvojnika” preoblikuje se polako u ideju „boga”, postajući za čovjeka ono psihoanalitičko „Nad-Ja”, što čovjeka progoni kao „oko”, čiji pogled progoni i Kajina.³ Za tako divinizirane „dvojnike” ne postoje nikakva moralna ograničenja, pa već *Heraklit* piše: „...Naš život znači smrt za besmrtnike, dok njihov život za nas znači smrt”. U Egiptu se to dogodilo s kultom Ozirisa: „dvojniki” živi u sumornom prostoru svog groba, u prvoj fazi mrtvac putuje, njemu sudi podzemni bog Oziris; u drugoj fazi duh seli u nebesko prebivalište, u Sunčevoj barci, i tu „ništa više neće biti uskraće-

2 Edgar Morin, nav. prijevod, str. 214.

3 Nav. dj. str. 182.

no" čovjeku.⁴ „Dvojnici" pomalo gube božanska svojstva, razvoj ide u prilog širenju vjere u „dušu" kao nešto najunutarnije za čovjeka i na poseban način slično Bogu. Kršćanstvo je mnogo utjecalo na razvoj vjere u „dušu" i njezino „vječno spasenje", u opreci s vjerovanjima u prizemljenost „dvojnika". „Dvojnici" kao uvijek prisutni „predak" brine se za zajednicu plemena, obitelji. „Duša" – međutim – osigurava „spasenje" pojedinca, kroz suživot s „bogovima" i kroz „uskrsnuće" tijela za „vječni život". „Heroji-bogovi", poput Herakla i Prometeja, spašavaju „dvojnike" od njihove sažaljenja vrijedne sudbine. „Heroji-bogovi" umiru za čovjeka i oni „uskrsavaju", bivaju prenešeni na Elizejske poljane, sjedaju pored bogova postajući njima ravni. Oni posreduju između bogova i ljudi.

S iščezavanjem vjere u „dvojnika" i s prihvaćanjem vjere u „dušu" besmrtno kao i bogovi događa se, misli Edgar Morin, promjena mentaliteta: događa se pomak od „društva" (zajednice, vrste) prema „individuumu". Čovjek kao jedinka počinje tražiti besmrtnost za sebe. „Duša" osigurava – uz pojedinačno „spasenje" – također pojedinačno „uskrsnuće", tj. jedan novi radošću ispunjen život u uskrsnulom tijelu koje će također vječno živjeti. Edgar Morin smatra da se vjerovanje u dušu i u besmrtnost razvilo iz tračkog kulta boga Dioniza: u stanjima zanosa prigodom neobuzdanog svetkovanja boga Dioniza otkrivala je duša svoju „božansku prirodu" te bivala ispunjavana čežnjom za „spasenjem" od ugroženosti iz zemaljskog života.

Ideja „besmrtnosti" i „spasjenja". – Vjerovanje u „vječno spasenje" duše razvija se u nekoliko pravaca. Prvi je pravac: osobno spasenje u bogu (Oziris, Višnu, Dioniz). Drugi: osobno spasenje u srastanju s univerzalnim Bićem Svemira (Amon-Ra, Zeus, Brahma, Duša Svemira, Univerzalno Počelo). – Kao kritika ovih dviju perspektiva shvaćanja smrti razvijala se i treća: pravac svjetovnog ili ateističkog gledanja na smrt. U toj ateističkoj perspektivi (Demokrit i svi pravci materijalističkog usmjerenja) zanijekana je osobna besmrtnost i prihvaćena je samo vječnost materije. Kroz čitavu povijest dolazilo je do oštrog sukoba između tri spomenute perspektive. Međutim, niti je religija istisnula ateizam, niti ateizam religiju. Paralelno s razvojem monoteizma, kozmičkog panteizma i ateizma stvarale su se i protivrječne postavke o smrti, besmrtnosti, seljenju duša, ponovnom rađanju. U kršćanstvu „duša" ide za svu vječnost Bogu. U hinduizmu spaja se „atman" (duša) s Brahmanom („Veliko biće" Svemira, Duša Svijeta). U indijskom budizmu prihvaća se pankozmička besmrtnost. U Kini i Japanu prihvaća se raj i iskupljenje. Rama-Krišna i Vivekananda, u XIX v. uključuju kršćansku ideju „ljubavi" u čovjekovo spasenje poslije smrti. Indijsku filozofiju božanskog Jedinstva svih stvari pronalazimo i u zapadnjačkoj filozofiji (stoicizam, mistici, Schopenhauer, Hegel itd.) Edgar Morin priznaje kršćanstvu izuzetnu ulogu u evoluciji vjere u spasenje poslije smrti, zbog toga što kršćanstvo u sebi nosi sadržaje po kojima se „ljudi upravljaju u svakidašnjem životu".⁵ Kršćanstvo je vjera koja ne miruje, ono je ispunjeno takvim sadržajem da je u obliku pravoslavlja razvilo „misticizam", prilagođen bizantinskom društvu; u katolicizmu je razvilo kult Marije, prilagođen agrarnim dru-

4 Nav. dj. str. 178.

5 Nav. dj. str. 252.

štvima na Zapadu, kao i providencijalistički „individualizam”, prilagođen kapitalističkom društvu Zapada. Kršćanstvo se prilagodilo feudalizmu, kapitalizmu, a – smatra Morin – prilagodit će se i socijalizmu. Unatoč svemu tome, kršćanstvo, kao i svaka vjera, samo je jedna *kolektivna „neuroza”*, smatra Morin. Po islamskom shvaćanju: Alah čini i mrtve živima, i svaka će duša iskusivši smrt primit plaću; čovjek se rađa da bi umro i probudio se na dan uskrsnuća.⁶ – Za razliku od kršćanstva i islama, indijske religije gledaju oslobođenje čovjeka u *wastanju* u Brahmana i u Nirvanu. Predokus tog urastanja doživljava se u „ekstazama” koje omogućuju kontemplativnom vjerniku da sebe doživi kao *sveukupnost*. Jogistička kontemplacija, samotnička meditacija u šumama, razmišljanja o sticanju mudrosti po kineskim dvorovima – sve to omogućava potpuno ovladavanje svojim tijelom, koje tada ne ometaju ni želje ni promjenljiva raspoloženja; tu se tek dolazi do prave spoznaje. To je stanje *Nirvane*, pri čemu se stapaju „duša” i „prabiće” (Atman i Brahman). To je poništenje svjestitog Ja u korist psihoanalitičkog „Ono”. Ovdje vrijedi kao jednadžba „spasjenja”: Atman = psihoanalitičko „Ono” = pojedinačna „duša” = oslobođeni „noš” (spoznaja) = Brahman (Prabiće) = Kozmos. Individualnost treba utopiti u Svemir, što se najizrazitije događa u samoj „smrti”. I *Spinoza* gleda na „spasenje” u smislu pretapanja „individualnosti” u božansku supstanciju. *Kant*, s druge strane, pretapa Kozmos u „stvar za nas”, u čiste – u individuumu postojeće – „apriorne ideje”. *Schopenhauer*, obrnuto, utapa individualnost u Kozmos: čovjek treba da teži prema „Nirvani (Ništavilu)”, jer su bol i iluzije svojstva „individualiziranog” života. Po budizmu (*Buda-Sakja-Muni*), zlo i patnja su samo posljedica volje za životom, a smrt je *samoostvarenje u „Prabiću”*, tj. u kozmičkom Prapočelu, i to kroz nova rađanja i nove patnje. *Nirvana* je ono što se otvara iza svih preobražaja i pojavnih vidova života. „Nirvanu” traži mladi Sidarta kad mu otac nije mogao ispuniti želju da ne „ostari”, da ga mimoide svaka „bolest” i da „izbjegne smrt”. „Nirvana” podsjeća na Hegelovo „Apsolutno Biće” u značenju onoga „Nešto” koje se ne može označiti nikakvom riječi, gdje je Biće = Nebiće. Načelo življenja glasi: pobijediti *smrt* „preziranjem života, potpuno osloboditi svoju dušu, biti... providan poput vode – eto u tom se sastoji spokojstvo”⁷. – Treći pravac gledanja na smrt, onaj „smrt je bez važnosti”, niječe „spasenje” i „besmrtnost”. To je prisutno već kod starih sofista u Ateni. *Protagora* je proglasio čovjeka „mjerilom svih stvari”. *Sokrat* ostaje ravnodušan prema smrti: „duhovni život prezire smrt”, smrt je „pobjeda misli”, smrt je trijumf slobode nad ograničenjima tijela. Po rimskoj stoičkoj filozofiji: mi trebamo stajati na raspolaganju smrti, sačuvavši spokojnost u svakoj prigodi. To podsjeća na bramanski i joginski asketizam. *Demokrit*, *Lukrecije*, *Epikur* gledaju smrt kao razlijetanje atoma „poput dima” na sve strane: kad smrt dode, mi ne postojimo; dok mi živimo, smrt ne postoji. Ali, sva ta mudrost pokazuje se takvom da „zataškava problem smrti”, i taj problem ne rješava.⁸ – Krajem 18. vijeka oblikuje se jedan novi pristup problemu smrti! *Kant* je sveo svijet na čistu „pojavu”, a kao postulat volje odn. prak-

6 Milan Radeka, *O smrti*, nav. dj. str. 14.

7 Edgar Morin, *Čovjek i smrt*, str. 294.

8 Nav. dj. str. 312.

tičnog razuma prihvatio je besmrtnost duše. *Hegel*, protivno tome, uči da je svijet u vječnom *nastajanju*, pa kod njega *smrt* biva shvaćena u *funkciji života*: smrt je pokretač vječnog nastajanja, ona je izraz *slobode duha*, koji se kroz smrt razvija. *Smrt* je u tom shvaćanju negacija pojedinačnog u cilju razvijanja Apsolutnog ili Sveopćeg Duha. *Hegel* se divi mitu o feniksu koji se rađa iz svog pepela. To ipak nije nikakav „vječni povratak” istoga, nego je to nastajanje uvijek „novog života”, uvijek višeg stupnja života. Gusjenica umire odn. negira sebe da bi se pretvorila u leptira. Čemu plakati zbog smrti?! Živjeti znači: stavljati život na kocku u cilju napredovanja Duha. Tko izbjegava smrt pod svaku cijenu, taj nikada nije upoznao život, rekao bi *Hegel*, a skupa s njim u naše vrijeme *Heidegger* – kad proglašuje čovjeka „Bićem ka smrti (Sein zum Tode)”. I C. G. *Jung* zapaža da „osobe koje se u mladosti boje života kasnije se boje smrti”.⁹ *Smrt* je, dakle, „obaveza” za razvoj svijeta, čovjeka i napretka. – Ali, to nije nikakvo rješenje „problema” smrti: strepnje i tjeskobe pojedinca time nisu riješene – govori *Kierkegaard*; to mišljenje nije u stanju izmijeniti svijet i život – uči *Marx*; nešto najbitnije na svijetu jest unutarnja situacija pojedinca, i nju ne zadovoljava *Hegelova* dijalektika „život-smrt” – rekao bi *Stirner*. Dolazi se do opsjednutosti smrću i „tjeskobom” što je ona nameće. Javljaju se *Méterlinck*, *Malarmé*, *Rilke*! Čovječanstvo je smrtno, *Svemir* će umrijeti, civilizacije su smrtno. Čovjek kao pojedinac počinje se osjećati u prostoru bezgraničnog ništavila, „Stranac” u sebi i u svijetu. Smrt je nešto besmisleno, kao i život! – potcrtava *Camus*. Sve je apsurdno i podjednako *nevažno*. Čovjek je vječno „stranac”, i on vrši apsurdni *Sizifov* posao. Ali, unatoč svemu, smrti treba dati neki smisao.

Pokušaji osmišljavanja smrti. – „Netremice i strastveno gledati u smrt!” – to oslobađa čovjeka za *pobunu*. Ta „pobuna” daje životu vrijednost i čovjeku veličinu! Tako govori *Camus*: Besmisao ima smisla, ukoliko se s njim ne mirimo! *Camus*, kao i *Kant*, u kategoričkim imperativima etike pronalazi vrijednost življenja. *Malraux* želi u revoluciji otkriti najznačajniji vid življenja: „muževno bratstvo” za stvaranje boljeg društva osmišljava smrt. *Nietzsche* osmišljava smrt biološkim uživanjem života. Radi se o „trenucima” ekstaze nagona, u kojima se *dokida vrijeme*, pa skupa s time i – *smrt*. *André Gide* oduševljava se „vječnošću trenutka”. *Karl Jaspers* nagoviješta da se „Bitak” ne nalazi „s one strane smrti”, nego se on nalazi kao *vječnost* „u dubinama empirijskog bića”. *Nietzscheov* *Zaratustra* živi i umire po „svojoj volji”. Ekstaza uživalačkog života, ekstaza ritmičke igre! – to je lozinka. *Malraux* u djelu *Zavojevači* (*Les Conquerants*) obrađuje rat kao „igru nad svim igrama”, gdje čovjek stavlja život na kocku te na taj način homeopatski smrt liječi smrću. U tim koncepcijama, individualnost prožeta *kulturom* (*Sokrat*, *Platon*, kršćanstvo, socijalizam) predstavlja neprijatelja: „Skršite mi, skršite dobre ljude i pravednike”, „postanite okrutni” (*Nietzsche*). – Ali, ne uspijevaju pokušaji zaboravljanja smrti ni na taj način: „strepnja” i „tjeskoba” ostaju. Tu „strepnju” što je izaziva pomisao na smrt *Heidegger* opisuje kao *doživljaj* „Istine”. Tako i *Kierkegaard* skupa sa *Sartreom*. *Kierkegaard* tu „strepnju” okreće prema „spasenju (u vje-

9 Nav. dj. str. 326.

ri u Boga). Sartre je okreće prema neomeđivosti slobode pojedinca. *Heidegger* je okreće u smjeru poziva na životno zalaganje za vlastitu *povijesnost* ili – za potvrdu egzistencijske *autentičnosti*: „Pojedinač” – hrabro prihvaćajući smrt u svakom trenutku – izbjavlja se od bezličnog života u prosječnosti onoga „Se (Man)”: živi *se*, misli *se*, radi *se*, laže *se* – kao i svi ostali!). *Heidegger* potcjenjuje sve što se ne zasniva na hrabrosti „umrijeti”. Protivno njemu *Sartre* potcjenjuje sve što se zasniva na spremnosti „umrijeti”. „Smrt nikada ne predstavlja ono što životu daje smisao” – govori Sartre u djelu *Biće i Ništavilo* (*L'Être et le Néant*). Idući „Putovima slobode” (djelo *Les Chemins de la liberté*) Sartre nastoji doživjeti *ekstazu* koju *Heidegger* doživljuje idući putovima smrti. Kod *Heideggera*, ekstaza „smrti” za autentičnost izvire iz asketskog jogizma. Kod *Sartrea*, ona izvire iz trenutka apsolutno slobodnog izbora jedne od bezbrojnih *moćnosti* što – podjednako vrijeme – stoje na raspolaganju „mojoj” slobodi, – slično kaotičnoj neodredivosti kretanja elektrona. *Edgar Morin* prigovara *Heideggeru* zato što smrt uzdiže kao smisao života, čineći je tako „smislom bez smisla”; Sartreu prigovara što slobodu pretvara u „besmislen smisao”.¹⁰ *Marx* nije poklonio nikakvu posebnu pažnju pitanju smrti, jer: čovječanstvo pred sebe postavlja samo one probleme koje *može riješiti*. Prema nekim znanstvenim otkrićima smrt ne bi bila nešto „naravno”, nego samo pojava izazvana nekim „nesretnim slučajem”: jednostanična bića i neke biljke (spužve, meduze, koralji itd.) posjeduju stanovitu „besmrtnost”, dok su mnogostanična živa bića koja se spolno razmnožavaju podložna umiranju. *Edgar Morin* dolazi do zaključka: starost i smrt su posljedice životnog ciklusa što ga sačinjavaju diferencijacija stanica i spolno razmnožavanje; ali sam taj ciklus proizvod je „evolucije” koja teži prema stvaranju „sve viših živih individualnosti”.¹¹ – Znanstveno smijemo danas govoriti o smrti samo u kontekstu *produženja života*, odn. odlaganja starosti i skupa s njom smrti. Izbjeći starenje znači: izbjeći smrt!

2. ANTROPOLOGIJSKI ASPEKTI SMRTI

U antropologiji se govori o *fizičkoj* smrti: živ organizam podložan je zakonima pretvaranja materije u energiju, i obratno, kao i „svesmirujućem” zakonu entropije – gdje prestaje „život”. U antropologiji se raspravlja o *biološkoj* smrti: danas je znak biološke smrti prestanak rada mozga, što registrira ravan encefalogram, bez reakcije kroz 24–48 sati. Međutim, i tu se dogode iznenađujući slučajevi. Tako su 1970. godine dva Francuza bili oglaseni mrtvima, a oživjeli su prije sahrane.¹² Antropologija zapaža da „život živi od smrti”, npr. vrsta od smrti jedinke. U mravinjaku termita sistematski se žrtvuje jedna generacija mrava da bi živjela druga generacija. Arhaički čovjek u Africi gleda na pleme, na „grupu” kao nešto bitno, dok mu je život i smrt jedinke kao „posebna i nebitna pojava”. U tome je razlog i „neobičnih običaja”, o kojima se mnogo piše,¹³ kao npr. ritualnog ubijanja

10 Nav. dj. str. 360–363.

11 Nav. dj. str. 378.

12 Usp. *Le monde*, 15. avril 1970, 20. septembre 1970.

13 Spiro Kulušić, *Neobični običaji*, Beograd 1968.

kraljeva, poglavica i vračeva u arhaičkim društvima u Kongu, u Angoli – gdje je onemoćali kralj morao najprije odsjeći glavu svojoj majci, zatim svojim ženama, članovima svoje obitelji, i zatim su njega ubijale poglavice susjednih plemena.¹⁴ *Fraser* navodi da je kod starih Prusa onemoćali kralj sam sebe spaljivao na lomači pored svetog hrasta. U sjevernim krajevima Nove Gvineje starce su davili konopcem koji su stezala dva čovjeka. U Melaneziji su sahranjivali žive starce i starice. Kod nas, u istočnoj Srbiji postojao je običaj „lapot“, običaj ubijanja staraca na svečan način uz prisutstvo naroda iz sela i okolice. U dinarskim krajevima starcima su stavljali na glavu lopar, na kojem se mijesio kruh, te su njihovi sinovi preko lopara udarali sjekirom ili maljem.¹⁵ Umiru također društva i kulture. Razlozi za to jesu: pokolji ili asimilacije, potiskivanje u rezervate, iskorištavanje i uništavanje, pa i sterilizacija. Tako je npr. po brazilskim šumama živjelo deset milijuna Indijanaca, a danas ih je samo još stotinu tisuća.¹⁶

Uz uvezene zaraze (variole, boginje, trbušni tifus), još teži uzrok bio je „prinuda Indijanaca“ da napuste svoje pretke, bogove, nasliedene vrednote. Takva lišenost etničke grupe od njezina identiteta jest „najstrašnja smrt“, piše L.V. *Thomas*.¹⁷ U Portoriku je bilo prisilno sterilizirano 126 000 žena između 15 i 49 godina, zapaža *Thomas*.¹⁸ – Antropologija se bavi i etološkom problematikom, tj. uspoređivanjem življenja i smrti životinja i čovjeka. Tu se utvrđuje kako postoji životinjski kanibalizam, kao i ljudožderstvo. Štuka, jegulja, šaran hrane se vlastitim potomstvom; bogomoljka skida glavu mužjaku za vrijeme sparivanja i proždire ga odmah nakon orgazma. Eros i Thanatos tu su duboko povezani. Na temperaturi od oko minus 190 stupnjeva potpuno se *stabilizira* citoplazma, te mogućnosti ponovnog oživljavanja ostaju neomeđene. To pak čini mogućom staru teoriju o nastanku života putem „panspermije“ tj. zasijavanjem prvobitne zemlje klicama pripjelim iz svemira.¹⁹ Antropologija se bavi proučavanjem umorstva: ekocida, etnocida, genocida, homicida, čedomorstva i drugih načina ubijanja. Ona otkriva da u Kalkuti oko 400 000 ljudskih bića prespavaju svake noći po trotoarima, jer nemaju nikakva skrovišta nad glavom, te da 30 000 oboljelih u osvit dana bivaju preveženi u jednu mrtvačnicu da tamo prežive zadnje časove života. Danas se govori i o „samoubilačkoj ishrani“: masovna zaprašivanja raznim preparatima, npr. DDT-ijem, noše u sebi kancerogene tvari. U područjima Zemlje gdje je – zbog zaprašivanja preparatima za opadanje lišća – lišće opalo, upeterostručio se rak jetre.²⁰ Nüumberški proces u vezi s nacističkim zločinima dokazao je da „bilo tko može postati dželat“. To je nazvano „tragedijom poslušnosti“.²¹ – Antropološka proučavanja dovela su do znatnog produženja života. Prvobitni ljudi bili su – izgleda – stari već s 25 godina života. Danas je prosjek života npr. kod Šveđana 72

14 Nav. dj. str. 152.sl.

15 Nav. dj. str. 170.

16 L.V. Thomas, *Antropologija smrti*, I sv. str. 87.

17 Nav. dj. str. 88.

18 Nav. dj. str. 103.

19 Nav. dj. str. 112.

20 Nav. dj. str. 181.

21 Nav. dj. str. 164.

godine, kod Norvežana 77 godina. Žene žive 6–7 godina duže od muškaraca. Ustanovljuje se da stari svijet Evrope i Sjeverne Amerike demografski odumire. „Treći svijet” (Azija, Lat. Amerika i Afrika) obuhvaćao bi krajem ovog vijeka – uz sadašnji demografski ritam – 75% ukupnog stanovništva Zemlje.²² Ako ostane sadašnja stopa demografskog prirasta (2% godišnje) stanovništvo Zemlje bit će već 2050. oko 30 000 000 000 ljudi. L. V. Thomas prihvaća pretpostavku da će darovitost čovječjeg uma omogućiti našoj vrsti naseljenje drugih planeta.²³ Prema statistikama, trenutačno su najdugovječniji: javni prosvjetni radnici, rukovodeći kadrovi s visokom stručnom spremom i pripadnici katoličkog klera. Sve ostale profesije dolaze nakon toga.²⁴ Antropolog Ariès govori naširoko o „pripitomljenoj smrti” do 12 vijeka, kad se s pokojnicima ophodilo vrlo srdačno, i pokapalo ih u blizini mučenika, svetaca i crkve, dok mi danas živimo u dobi *izokrenute smrti*: mrtvi se uklanjaju, starci umiru u domovima, smrt se institucionalizira (pogrebni zavodi, servisi za pitanja smrti...)²⁵. Danas se govori o varijantama smrti: stvarna smrt, društvena smrt, psihogena smrt, postepena smrt, laka, dobra, ružna smrt, plodna i beskorisna smrt, tjelesna smrt, biološka smrt, „kvantna” smrt, duševna smrt itd. Zapaža se kako je „zapadnjačko” shvaćanje smrti vrlo individualističko, i stoga praćeno traumama i tjeskobom, dok je ono „arhaičko” (primitivno) – bez individualističke naglašenosti – daleko smirenije, bez osobitih trauma. – Antropolozi utvrđuju da broj samoubojstava raste sa starošću. Protestanti se ubijaju češće nego katolici, neženje češće od oženjenih, supružnici bez djece češće od onih koji imaju djecu. Većina samoubojstava ima kao uzrok *grupno* shvaćanje časti: dugovi, javno razglášena seksualna nemoć, poniženje pred svjedocima, itd.²⁶ – Postoji „društvena smrt”: u crnačkoj Africi nerotkinja biva bez ikakva milosrđa istjerivana iz svoje grupe! Na Zapadu čovjek umire sam: 10% odraslih Francuza danas ne zna da li su njihovi roditelji još živi, piše L.V. Thomas.²⁷

Čovjekov odnos prema smrti je u mnogočemu protivurječan: čovjek ubija drugog čovjeka, a onda s poštovanjem sahranjuje mrtvace; voli život, a uništava ga smrtonosnim oružjima; snižava stopu smrtnosti, a povećava prenaseljenost s agresivnošću i neprijateljstvima kao posljedicom itd.

Antropolozi ustanovljuju da mnogi ljudi doživljuju penzioniranje kao društvenu smrt: postaju ravnodušni, apatični, introvertirani i ispunjeni predosjećajem smrti.²⁸ Naredbodavci ubijanja to lakše ubijaju što više ubijaju. Eichmann je rekao za Rudolfa Hessa da je svoj zadatak ubijanja u koncentracionim logorima smatrao „neugodnim, ali – birokratskim poslom”, kako to navodi L.V. Thomas²⁹.

Antropologija utvrđuje i različnost odnošenja prema lešu. Negdje je pećina „prirodna” grobnica. Hindusi polažu svoje mrtve u šuplje stablo i ostavljaju ih

22 Nav. dj. str. 266.

23 Nav. dj. str. 226sl.

24 Nav. dj. str. 205.

25 Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, str. 291–403; str. 551–596

26 L.V. Thomas, nav. dj. I. svezak, str. 295.

27 Nav. dj. str. 329.

28 Nav. dj. str. 333.

29 Nav. dj. str. 341.

nasred Gangesa. Zakopavanje (zemlja), spaljivanje (vatra), potapanje (voda) i izlaganje (zrak) jesu oblici rastanka živih od mrtvaca. Položaj leša također ima svoje značenje: položaj fetusa nalazi se kod leševa neandertalca; položaj potrbuške kod nevjernih žena; uspravan položaj leša nalazi se kod vojnika i političara (Clemenceau); položaj na leđima, s glavom prema Meki – kod muslimana.³⁰ Danas igra u sahrani ulogu i rentabilnost. *Thomas* izvještava o dogovaranju u jednoj engleskoj obitelji – hoće li se preminula majka zakopati ili spaliti. Jedan je rođak okončao dogovor riječima: „Ako je zakopamo, riskiramo da se svi nahladimo stojeći pored njezina groba: ona to ne bi željela. Ako bude spaljena, barem ćemo se ugrijati!” Rodbina se odlučila za „grijanje”.³¹ Danas se problemi oko leša rješavaju i krematorijem. U Benaresu se spaljuje 50 leševa namazanih tamjanom i maslacem, bez prekida, svakih 24 sata. Farmaceut Alphonse *Allais* razmišlja o tome kako bi se moglo leš obraditi dušičnom kiselinom te ga pretvoriti u praskavi eksploziv (fulmikoton) za naboje prigodom vatrometa.³² U Švicarskoj danas ima nekih 30 krematorija, u kojima se spaljuje oko 30% pokojnika. Amerikanci šminkaju lica svojih mrtvih. Od umiranja se pravi i trgovina, s reklamom: „Umrite, mi ćemo se pobriniti za ostalo!”³³ Na Zapadu se danas ustanovljuje jedan paradoks: jučer se umiralo „javno”, a ljubav vodila „u izdvojenosti”; danas se događa obratno. U tom kontekstu zapaža *Thomas*: Na Zapadu – „Eros je ubio Thanatosa. Ali otrežnjivanje od Thanatosa prijeto da bude mučnijim buđenjem od Erosa”.³⁴ Životna razočaranja vode u smrt samoubojstvom: svakih 90 sekunda jedno ljudsko biće negdje u svijetu oduzme sebi život. Nakon ustanovljenja „SOS-prijateljstva” u Francuskoj opao je broj samoubojstava.³⁵ Ima društava u kojima se dobrovoljno prihvaća smrt: u Africi npr. žrtvovanje vlastitog života, kod staraca, spojeno je s brigom da se kao potomci nađu u društvu svojih predaka. Raznolikost doživljavanja smrti možemo konačno opisati *Montaigneovim* zapažanjem: „Za Cicerona smrt je bila užasna, za Katona poželjna, a Sokrat je prema njoj ravnodušan.”³⁶ Herbert *Marcuse* odbacuje mišljenje po kojem je strah od smrti sveopća pojava kod ljudi. Protivno tome, *L.V. Thomas* drži da je strah od smrti sveopća pojava, a da specifikacije u vezi sa smrću imaju povijesni karakter.³⁷ U suvremenom zapadnjačkom društvu prisutna je određena desakralizacija smrti: tako npr. u Boga vjeruje 81% zapadnih Nijemaca i 84% Švicaraca, dok npr. u raj vjeruje 43% zapadnih Nijemaca i 50% Švicaraca. Danas se postavlja pitanje o eutanaziji. Anketa provedena među 418 liječnika u Washingtonu dala je rezultate: 59% prihvatilo je pasivnu eutanaziju (obustavu liječenja), ako bi to bilo zakonski dopušteno i kad bi bolesnik to zatražio.³⁸

30 L.V. Thomas, *Antropologija smrti II*, drugi svezak, str. 16–17.

31 Nav. dj. str. 45.

32 Nav. dj. str. 50.

33 Nav. dj. str. 53–54.

34 Nav. dj. str. 53–54.

35 Nav. dj. str. 77.

36 Nav. dj. str. 108.

37 Nav. dj. str. 113.

38 Nav. dj. str. 147.

Psihijatrijska ispitivanja pokazuju da opsesija smrću, kao i druge „neuroze”, imaju svoje korijene u djetinjstvu i dječastvu. Opsesija smrću često je povezana s osjećajem krivice: vjernik se boji da će biti bačen u pakao. Suvremeni čovjek ne gleda na smrt kao sastavni dio života, pa on zbog toga upada u depresije. Otuda možda proizlaze i njegove depresije s raznim duševnim poremećajima, s pokušajima samoubojstva i s bježanjem u razne oblike „vještačkog” raja. Afrikanac poslije smrti postaje „predak”, Zapadnjak ostaje bez te utjehe „prijelaza” iz jednog društvenog statusa u drugi još privlačniji. Ipak, međutim svi mehanizmi obrane od smrti kao da zataje, kako o tome piše *Bernanos* u *Dijalogu karmelićanki* govoreći o smrti priorice. Obredi oko umirućega imaju negdje i kataraktički značaj. U državi Mali, mladi ulaze s pjesmom u sobu gdje je umro djed, te čine lakrdije: posljednji susret s djedom treba da bude veseo po uzoru na susrete s njime u životu.³⁹ Maskama u Africi pripada posebna uloga: one predstavljaju pokojnika posebno na svečanostima prilikom inicijacije. Afrikanac zapostavlja grobove, ali poštuje mrtve „pretke”. Zapadnjak ukrašuje grobove, ali sve rjeđe daje čitati molitve za pokojnikovu dušu.⁴⁰ Umjesto maski nalaze se ponegdje kipići. Tako npr. pripadnici plemena Mina iz Togoja i Dahomeja čuvaju prisutnost pokojnika u obliku figura iz drveta, koje oblače, kupaju, daju im da jedu i piju kao da se radi o istinski živim ljudima.⁴¹ Žalost za mrtvacem u Africi traje i preko 30 dana, a na Zapadu to se zamjenjuje spuštanjem zastave na pola koplja. Na Zapadu govorimo o „ostacima” ljuđožderskog kanibalizma. Npr. erotski poljubac, po L.V. Thomasu, nosi u sebi ostatke ljuđožderstva. Posljednjih godina pojavio se na Haitima novi oblik „vampirizma”: sirotinja prodaje svoju krv za 3 dolara po litri; to je jedino što Haićani mogu prodavati. U Africi imamo slučajeve endokanibalizma i egzokanibalizma. Tako su pripadnici plemena Diola u Senegalju jeli srce i jetru zarobljenih neprijatelja, kako bi u njih ušla njihova hrabrost. Eskimi jedu prema potrebi svoje mrtvace. Kod australskih plemena u slučaju gladi majka ubija blizanca i njegovim mesom hrani drugu djecu. Pojedince se žrtvuje za „zajednicu”! – L.V. Thomas uspoređuje afričkocrnačko i zapadnjačko gledanje na smrt. *Značenje čovjeka* – u afričkocrnačkoj civilizaciji: najdragocjenije biće, ali visoko socijativno; na Zapadu: čovjek je individualizirani proizvođač, potrošač, oruđe. *Stav prema smrti* – u crnačkoj Africi: prihvaćanje smrti kao promjene „boravišta” među „precima” i kao sastavnog dijela života; na Zapadu: zebnja pred smrću, bježanje pred smrću koje je praćeno psihozama; u Africi je bitno da smrt bude „dobra”, na Zapadu je bitno da ona bude „lijepa”. *Stav prema umirućima*: u Africi – brižljivo preuzimanje umirućega od strane grupe; na Zapadu – čovjek umire sam, napušten, u bolnici ili u staračkom domu. *Stav prema pokojnicima*: u Africi – poštovanje „predaka” i vjerovanje u njihovu prisutnost, groblje je bez značenja; na Zapadu – mrtvac je teret i odbačen je sa sahranom, kulta predaka nema, a groblje se zanemaruje ili fetišistički brižljivo ukrašava. *Pedagogija smrti*: u Africi neprekidna, od djetinjstva; na Zapadu – nikakva službena pedagogija.⁴²

39 Nav. dj. str. 216–217.

40 Nav. mj.

41 Nav. dj. str. 260.

42 Nav. dj. str. 363–364.

Nameće se pitanje: Što se danas pokušava učiniti protiv smrti, kad se već čovjek – globalno gledano – s njome „ne može pomiriti“?!⁴³

3. SUVREMENI OBLICI BORBE PROTIV SMRTI

U znanstvenim istraživanjima. – Radi se na produživanju života tako da se odgađa proces starenja. U tom cilju vrše se istraživanja na razini *obnavljanja opće životne aktivnosti*, osposobljavanja *oštećenih organa* i njihova *zamjenjivanja*. Koriste se ekstrakti životinjskog porijekla za poboljšanje rada neuroendokrinog sustava. Izbjeći starenje znači: izbjeći smrt.⁴⁴ Ubrizgavanjem spolnih hormona ustanovilo se obnavljanje tkivnih koloida (bjelančevine, škrob, glikogen, želatina...). *Steinach* je protiv starenja podvezivao sjemenovode. *Voronov* je presađivao životinjske spolne žlijezde. Neki talijanski učenjaci – kombinacijom testosterona i vitamina E – uspjeli su povećati snagu mišića, poboljšati psihičke funkcije i povećati bazalni metabolizam (razmjena plinova, koja se događa pri disanju; minimalna potrošnja kisika, potrebna za održavanje osnovnih funkcija organizma). *Alexis Carrell* predviđa mogućnost vađenja ostarjelih organa, da bi se – izvađeni – pomladili u perfuzionom aparatu, koji su napravili 1934. godine on i *Lindberg*, i u kojem su oni po volji dugo održavali u životu izvađeni organ hraneći ga posebnim postupkom. Pomoću perfuzije i umjetnog disanja (*Engstremov* aparat) danas se održavaju u životu mnoge teško povrijeđene osobe. Zaustavi li se stroj, srce i pluća su nepovratno blokirani.⁴⁵ Biolog *Jean Rostand* smatra da će se – pomoću metode ubrizgavanja hormona i citotoksičkih seruma, uz upotrebu prilagođenih aparata – omogućiti pomlađivanje oslabljenih organa. Danas se koriste, protiv smrti „nesretnim slučajem“, čelična pluća. Koriste se i nekrohormoni. Vršiti se zamjenjivanje oštećenih organa. Kad istraživanja pomaknu granicu od onih šest minuta poslije kojih se centar za disanje u moždanoj kori nepopravljivo raspada, bit će moguće spasiti stotine tisuća žrtava od nagle smrti.⁴⁶ Danas bivaju oživljene mnoge osobe čija je klinička smrt bila ustanovljena. Najslavniji je primjer ruskog profesora *Lava Landaua*, nobelovca za fiziku 1962. godine. On je tri puta bio klinički mrtav i tri puta oživljen i osposobljen za preuzimanje svojih dužnosti. Umro je 1968. godine.⁴⁷ Po riječima predsjednika američkog gerontološkog društva, prof. *F.M. Sinexa*, „razumno je nadati se“, uz uvjet osiguranja novčanih sredstava, „da će krajem ovoga vijeka prosječna dužina ljudskog života dostići 100 godina“.⁴⁸ – Zahvaljujući *Watsonovim* i *Crickovim* istraživanjima, revolucija u biologiji dogodila se s razjašnjenjem strukture i svojstava DNK (dezoksiribonukleinske kiseline). Kad se bolje upozna utjecaj DNK na funkcioniranje i reprodukciju živih stanica, predviđa se bitan napredak u produživanju života.

Polazište većine navedenih istraživanja jest pretpostavljena „nesmrtnost živih stanica“.⁴⁹ Međutim, danas znamo da i stanice stare, te *L.V. Thomas* govori: „Ži-

43 Nav. dj. str. 367.

44 Edgar Morin, *Čovek i smrt*, str. 380. – *L.V. Thomas*, nav. dj. II, str. 367. i dalje.

45 *L.V. Thomas*, nav. dj. I svezak, str. 66.

46 Nav. dj. str. 66–69.

47 Nav. dj, str. 66–69.

48 Edgar Morin, nav. dj. str. 401.

49 Nav. dj. str. 283.

vot je, zapravo, borba protiv entropije, tj. protiv nadiranja infrastrukturnog *nere-da* koji vodi konačnoj termodinamičkoj ravnoteži (= smrti)".⁵⁰ Ipak, drži se da će Zemlja biti prikladna za život još 6 milijardi godina: čovječanstvo je dakle prešlo samo mali dijelici svog puta.⁵¹ Osim toga, u samom funkcioniranju stanica *neiz-bježno* se događaju pogreške, pri bezbrojnim kemijskim reakcijama što se vrše u stanici pod kontrolom DNK!— Sami „zakon statističke vrijednosti” prirodnih za-kona, u kontekstima „računa vjerojatnosti”, u sebi načelno uključuje *slučaj*. *Slu-čaj* neizbježno djeluje „kada je u pitanju ogroman broj operacija”, piše Edgar *Morin*.⁵² To dovodi do takvih „mutacija” da se funkcioniranje stanice „više ne može vratiti u normalno stanje”.⁵³ O tome piše i Jacques *Monod* u djelu *Slučaj i nuž-nost* (*Le Hasard et la Nécessité*), kad „starost i smrt” želi objasniti kao „posljedicu nagomilavanja slučajnih pogrešaka u prevođenju informacija” DNK unutar funkci-oniranja stanice.⁵⁴ To bi bila „genetska smrt” stanice: posljedica „programiranog deprogramiranja” živog organizma. Danas se govori i o „kvantnoj smrti” kao posljedi-ci nagomilavanja promjena mikrofizičke prirode, zbog neodredivosti kretanja elektrona što ulaze u atomski sastav stanice. Ipak bi po nekim gerontolozima apso-lutna granica čovječjeg života bila negdje iza životnog vijeka od 2000 godina, piše *Morin*.⁵⁵ Na kraju svoje knjige *Čovjek i smrt*, *Morin* vidi *nesmrtnost* čovjeka-an-troposa u njegovu evolutivnom potomku „metantroposu”, pa govori: „Uskoro ćemo se naći u položaju u kome se našla ona riba, taj prvi predak kopnenih ži-votinja, koja, nakon što se odjednom našla izvan mora, podriguje, guši se i bori sa smrću zato što joj je kisik prodro duboko u pluća! Mi smo danas nalik toj ribi koja ne zna da će se njena peraja pretvoriti u noge ili krila i da će jednog dana prodiranje vode kroz njene škrge značiti za nju smrt, a prodiranje zraka — ži-vot”.⁵⁶

Pedagogijski pokušaji. — Philippe *Ariès* govori o današnjim pokušajima pre-vladavanja tjeskobe pred smrću. On spominje dva stava o pitanju — da li treba u beznađnim slučajevima bolesniku reći ili ne reći „istinu”. Filozof *Jankélévitch* je mišljenja: „Lažac je onaj koji kaže istinu... Kad biste trebali produžiti život bo-lesnika 24 sata, to se isplati truda...” — Robert *Laplane*, protivno tome, smatra da u većini slučajeva bolesnik ne postavlja pitanje o svojoj bolesti zato da bi se doista „suočio s istinom”, ali — ipak — liječnici se često igraju „skrivača”, pa njihova „laž iz komoditeta” često „uzima oblik šutnje”. U SAD dogodila se u toj stvari bitno važna promjena: s knjigom H. *Feifela*, izdanom pod naslovom *The Meaning of Death* (1959), i s knjigom Elisabeth *Kübler-Ross*, izdanom pod naslo-vom *On Death and Dying* (1969), započela je jedna nova orijentacija: *umirućima treba vratiti zanemareno ljudsko dostojanstvo*.⁵⁷ Elisabeth *Kübler-Ross* upozorava na zahtjeve i činjenice poput ovih:

50 L.V. Thomas, nav. dj. I. svezak, str. 70.

51 Nav. dj. str. 74.

52 Edgar Morin, *Čovek i smrt*, str. 404.

53 Nav. mj.

54 Nav. dj. str. 404–405.

55 Nav. dj. str. 404–405.

56 Edgar Morin, nav. dj. str. 412.

57 Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, str. 582–583.

– Premda je umro neki član obitelji, djecu treba pustiti da ostanu u kući, jer tako ih se „priprema da smrt shvate kao dio života”.⁵⁸

– Znanost, sama po sebi, *štetno* nas sprečava da smrt prihvatimo kao sastavni dio života: „Znanost i tehnika doprinijele su tome... da tjeskoba pred smrću još uvijek raste”.^{58a}

– Umiruće ne smijemo nikada prepustiti osjećaju beznadnosti niti osjećaju da su „bespomoćni i osamljeni”.⁵⁹

– „Religiozni bolesnici ponašaju se gotovo isto kao i bolesnici bez vjere”; „istiniski osvjedočenim vjernicima”, kojih je mali broj – zapaža *Kübler-Rossova*, „vjera je pomagala”: „takvi se vladaju slično osvjedočenim ateistima”. „Većina bolesnika stajala je, međutim, negdje između ta dva pola...”⁶⁰

Što nam je, dakle, raditi: kao ljudima, kao kršćanima i kao pripadnicima duhovnih staleža? Ovdje možemo dati samo najopćenitiji odgovor, načelni odgovor – čije modalitete, međutim, trebamo svi skupa tražiti. Moramo se truditi ljudima koji umiru, u nadahnuću razborite, nenametljive i uvjerljive ljubavi, unositi u srce osjećaj da ni na samrti nisu beskorisni, da nisu napušteni, bespomoćni i osamljeni, te pokušati pomoći im da u bolesti, i u samom *umiranju* – pronađu neki pozitivan *smisao*. Sasvim određene formule za sve to nemamo. Možda bi nam svima trebalo više proučavati, *ozbiljno* proučavati i slijediti, *stil rada* Majke Terezije s onima koji su ostali bez pomoći, bez nade i bez ljubavi. Možda bi nam *srce*, i bez formula, tada ipak izdiktiralo neki „kategorički indikativ” na razini *ovdje i sada*, jer doista: „Ima trenutaka kad srce vidi dalje nego i najprodornije oči”.

58 E. Kübler-Ross, *Interviews mit Sterbenden*, Kreuz-Verlag, Berlin 1972. str. 13.

58a E. Kübler-Ross, nav. dj. str. 18.

59 Nav. dj. str. 218–220.

60 Nav. dj. str. 218–220.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Tod. Kultur-antropologische Übersicht

Im Vortrag ist die Verschiedenheit der Standpunkte betont, von denen man bei dem Vortrag über angeführtes Thema schreiten könnte. Weiter spricht man im ersten Teil von den Auffassungen des Todes bei den verschiedenen Kulturen. Die ersten Auffassungen vom Tod sind einer Vorstellung der neuen Geburt ähnlich. Bei dieser Vorstellung ist der »Doppelgänger« der Kern jeder archaischen Auffassung des Todes. Das Reich der toten »Doppelgänger« ist bei manchen Völkern traurig und düster. Der »Doppelgänger« ist ein »Gespenst« individualisierten Inhalts des Bewusstseins. Die »Doppelgänger« werden in vielen Fällen als »Götter-Ahnherren« geehrt. In urbanisierter Gesellschaft werden sie in »Götter-Heroen« verwandelt (Prometheus, Herakles). Sie lieben die Menschen und die Menschen lieben sie. Daraus entwickelt sich Okkultismus und man glaubt mittels okkultistischer Hilfe mit den Toten in Verbindung treten zu können. Der Glaube an die Unsterblichkeit meldet sich, auf verschiedene Weise aufgefasst, zusammen mit der Emanzipation des »Individuums« aus seiner gesellschaftlichen »Gemeinschaft«. Nach Edgar Morin melden sich zwei Richtungen des Glaubens: die monotheistische und pankosmische Richtung. Beim Christentum ist die monotheistische Lebensorientierung im Bezug auf den Tod betont; beim Buddhismus und Brahmanismus wird eine kosmische Auffassung akzeptiert. Bei der ersten gibt es keine Seelenwanderung; bei der zweiten ist die Metempsychosis, die Seelenwanderung, ein Hauptkennzeichen des Lebens nach dem Tode. Das widerspiegelt sich auch in den Philosophien: Kant verschmilzt Kosmos in Individuum; Schopenhauer, dagegen, den Individuum in Kosmos. Beim Buddhismus ist die Missstimmung wider den Tod im Wunsch nach der »Nirwana« enthalten. »Nirwana« ist nicht Vernichtung, sie ist eine innerliche Vereinigung mit dem Kosmos. Nebst der Lebensorientierung einer Vereinigung mit Gott, mit dem kosmischen Brahmas existiert eine dritte Orientierung, nach welcher der Tod nicht wichtig wäre (Demokritus, Lukretius, Epikur). Der Tod wäre sogar eine immanente Komponente der Lebensentwicklung (Hegel). Heidegger nach ist der Tod der wesentlichste Erlebnis der »Wahrheit« des Menschen als »Einzelnen«. Nach Sartre wäre der Tod nur absurd und ein Ausdruck allgemeiner Nichtigkeit. – Die Gelehrten kämpfen gegen den Tod und trachten daher das Leben zu verlängern, besonders nach der Entdeckung einiger Eigenschaften DNK (desoxyribonukleinsäure). – Im zweiten Teil des Vortrages ist die Rede von den anthropologischen Bestimmungen des Alterns und des Sterbens, von der Wiederbelebung nach klinischen Tode, von Art und Form des Sterbens, Tötens, der Aufopferung für die Gemeinschaft, von den Ursachen des Selbstmordes, von der Akzeptierung des Todes und der Weigerung davor, von Ökologie als Todesursache, vom »eigenen Tod« und dem Tod des »Anderen«, von den Problemen der Alten im Sterben, und zwar in afroafrikanischer Gesellschaft und in westlichen Gesellschaften, u.s.w. – Man sucht nach einer Art des »schönen Sterbens«, des »guten Sterbens«. Man sucht auch nach einer Art Lebensverlängerung nicht in der Bedeutung dem Leben nur die Jahre dazuzugeben, sondern – ein schönes Leben den Jahren dazugeben, die bei guter Gesundheit der Seele und des Körpers verbracht werden könnten. Die Literatur von dieser Thematik ist sehr umfangreich.